

**Ц.ДАМДИНСҮРЭНГИЙН “ГОЛОГДСОН ХҮҮХЭН”
ТУУЖИЙН ДҮРИЙН ШИНЭЧЛЭЛ**

Д.Галбаатар*, Г.Батсуурь**

Ардын уран зохиолч Ц.Дамдинсүрэнгийн “Гологдсон хүүхэн” тууж монголын шинэ үеийн уран зохиолын уран сайхны анхны тууж юм. Үүнээс өмнө 1922 онд Ц.Дамбадоржийн “Толбо нуур” нэрт нэг бүтээл гарсан нь шинэ үеийн тууж бичлэгийн түүхэнд шинэ хуудас нээжээ. Ц.Дамбадоржийн “Толбо нуур” тууж түүхэн бодит үйл явдлаас сэдэвлэсэн баримтат зохиол юм.

Харин Ц.Дамдинсүрэнгийн “Гологдсон хүүхэн” тууж бол уран сайхны тууж. Уг бүтээлийн талаар “Ц.Дамдинсүрэн анхны зохиолуудаа «Рашааны дусал» зэрэг Энэтхэг үлгэрээс сэдэвлэн сургаалын маягаар бичсэн бол «Гологдсон хүүхэн» туужаа хувьсгалт шинэ орны амьдралаас үндэслэн зохиожээ”¹ гэсэн нь мөн туужийн уран сайхны талыг тодорхойлсон дүгнэлт бол, “«Гологдсон хүүхэн» тууж нь тухайн цаг үеийн бодит байдлыг үзүүлж, хөдөлмөрчин ардын дүрийг бүтээсэн... том хэлбэрийн ... дорвитой зохиол юм”², мөн “«Хувьсгалын соёлыг яруугаар найруулж, харанхуй мунхгийн сэжиг, балар хоосон үзэл хийгээд дарлах дарлагдах суртал ба байдал лугаа тэмцээ» гэсэн үндсэн зорилгоор бичсэн “Гологдсон хүүхэн” хэмээх туужид ядуу зүдүү амьдралтай эгэл олон шинэ гэрэл гэгээт замд давшилж байгаа төвөг ээдрээтэй замыг харуулсан юм”³ зэргээр дүгнэсэн байна. Оросын монголч эрдэмтэн Л.К.Герасимович “«Гологдсон хүүхэн»... эгэл жирийн хүн ардыг хувьсгалт ухамсраар хүмүүжүүлэхэд идэвхтэй үүрэг гүйцэтгэсэн юм. Ц.Дамдинсүрэнгийн ертөнцийг үзэх хувьсгалт үзэл түүнээс хувьсгалт тэмцлийн практиктай нягт холбоотой байсан явдал нь уг туужийн үзэл санааны үндсэн чиглэлийг тодорхойлж байна”⁴ зэргээр гол төлөв улс төр-үзэл суртлын талаас нь анхаарч иржээ.

“Гологдсон хүүхэн” 1929 оны 5-р сарын 1-нд⁵ анх хэвлэгдсэн тухай зохиолч: “1929 оны нэгдүгээр сарын 9-нд уран зохиолчдын бүлгэмийг анх байгуулахад элсэн орж тэргүүлэгчээр нь сонгогдсон ба мөн бүлгэмийн даалгавраар “Гологдсон хүүхэн” гэдэг анхны туужаа бичиж хэвлүүлсэн”⁶ зэрэг түүхэн үндэс хийгээд зохиол бичигдсэн нөхцөл байдлын талаар олон эрдэмтэд нарийвчлан судалжээ. 1929 он буюу Зохиолчдын бүлгэм байгуулагдах үеийн монгол уран зохиолын шинж төлвийг үзэхэд МААЗ-ын уламжлал, бичгийн зохиолын уламжлалт төрөл зүйлүүд зонхилж асан ба орчин цагийн уран зохиол эх сууриа дөнгөж тавьж асан үе байв. Тодруулбал: аман зохиолын төрөл зүйлс: үлгэр, домог, хууч яриа, баатарлаг туульс, ардын дуу, оньсого гаавар, зүйр цэцэн үг, ертөнцийн гурав зэрэг, бичгийн зохиолд голдуу сургаал зохиол (Оюунтүлхүүр, “Чингисийн билэг”, “Авах гээхийн дөрвөн мөрт” гм), тууж (“Гэсэр”, “Шар тууж”, “Эндүүрэл хааны тууж”, “Нарангэрэл дагины тууж” гм), намтар зохиол (Нэйж тойн... зэрэг), Энэтхэг- Төвдийн уламжлал бүхий бичгийн зохиолуудын (монгол “Ганжуур”, “Данжуур”, “Үлгэрийн далай”, “Таван сургамж”, “Эрдэнийн сан Субашид” гэх мэт) уламжлал голлож байв. Өөрөөр хэлбэл ХХ зууны 1930-аад оны үе хүртэл монгол уран зохиол дундад зууны үеийн уран зохиолын чиг хандлагаас ангижраагүй шахам байв.

* МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын /Sc.D/ профессор

** МУИС-ийн ШУС-ХУС-ын докторант

¹ С.Лувсанвандан, Г.Жамсранжав, С.Дашдэндэв (1968) “Ц.Дамдинсүрэнгийн уран бүтээл” Монголын орчин үеийн уран зохиолын товч түүх. УБ. хуудас 155

² С.Лувсанвандан, Г.Жамсранжав, С.Дашдэндэв (1968) “Ц.Дамдинсүрэнгийн уран бүтээл” Монголын орчин үеийн уран зохиолын товч түүх. УБ. хуудас 159

³ Д.Цэдэв(2008)“Ц.Дамдинсүрэнгийн зохиол бүтээлүүд”Эмхэтгэж редакторласан Л.Хүрэлбаатар Академич Цэндийн Дамдинсүрэн. дурсгалын түүвэр. УБ. хуудас 148-149

⁴ Л.К.Герасимович (1965) Литература Монгольской Народной Республики (1921-1964 годов)МЛУ, стр 92

⁵ С.Лувсанвандан, Д.Цэдэв, Ц.Мөнх, Ч.Билигсайхан, Д.Дашдорж (1985) “Тэмдэглэлт үйл явдлын жагсаалт” Монголын орчин үеийн уран зохиолын түүх. УБ. хуудас 431

⁶ Д.Цэдэв (1998) “Өөрийн намтар” Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 20

Ардын аман зохиолын төрөл зүйлүүд дүрслэлийн хувьд сайн муу, сайхан муухай гэх хоёр туйлд хуваагдсан шинжтэй бөгөөд уран зохиолын дүрслэгдэхүүн талаас үзэхүл уран зохиолын төв байрыг хүн эзлэхээс өмнө үед хамаарах юм. Дараах үед уран зохиолын дүрслэлийн төв рүү хүн орж ирсэн хэдий ч эртний бичгийн зохиолууд ба дундад зууны бичгийн зохиолуудад хэн нэгэн хүчирхэг баатар эр, эзэн хаан эсвэл ер бусын хүччадал, ид шидтэй, хувилгаан чанарт дүрүүд дүрслэгдсэн аж. Монгол уран зохиолын түүхээс үзвэл эгэл хүний дүр уран зохиолын Төв байрт гарч ирэх хүртэл багагүй хугацааг зарцуулсан ба манай уран зохиолын тухайд ХХ зууны 30-аад он хүртэл эгэл жирийн хүний дүр уран зохиолд жинхэнэ утгаараа дүрслэгдээгүй байсан гэж үзэж болно. Тодруулбал: ардын үлгэрт шагайгаар нь шар эсгий цувсан, борвиор нь бор эсгий цувсан, хамуутай хар даагатай нусгай бор хүү дүрслэгдэх ба гэнэтийн тохиолдлоор мөнөөх өнчин хүү хосгүй хүч чадал, эрдэм чадал төгс төгөлдөр бүрдсэн баатар эр болон хувирч арван таван толгойт атгаалжин хар мангасыг дарж, ард олноо амар жимэр жаргуулснаар төгсдөг загвартай байв.

Бичгийн уран зохиолд ч эл уламжлал удтал хадгалагдан оршоор асан агаад хэн нэгэн баатар сайн эр, хосгүй ухаан билэг төгс, эсвэл харгис хааны тухай өгүүлэмж зонхилж байв. Ойрын жишээ нь Их эзэн богд Чингис хааны дүрийг туульсын баатрын дүрд хувилган дүрсэлж ирсэн нь нэн түгээмэл. Үүнийг “Аргасун Хорчийн домог”-ын эгэл бүхэн утга учрыг тайлж эс чадах далд санааг Чингис хаан төвөггүй тайлах, “Чингисийн есөн өрлөгтэй өнчин хөвгүүний цэцэлсэн шаштир”-ын Чингис хаан бүхний учир начрыг нарийн ялган хэлэхээс, “Чингисийн эр хоёр загалын тууж”-ийн Чингис хаан мэргэнээр зүүдсэлсэн зэргээс үзэж болно. Эл уламжлал 1930-аад оны үеийг хүртэл хадгалагджээ. Монгол шинэ уран зохиолын анхны тууж гэдэг Ц.Дамбадоржийн 1922 онд бичсэн “Толбо нуур”-ын гол дүрд нь Хасбаатар, Байкалов, Абмад (Дамбадорж) нарын бодит түүхэн, хувьсгалч дайчин хүмүүс байна. Үйл явдал нь Ховдын хязгаар Саруул гүний хүрэнээ өрнөх ба цагаантанд бүслэгдэн 42 хоног идэх хоолгүй зовж, хэрхэн золоор амь мултарсан тухай өгүүлдэг. Туужийн дүрүүд туульсын сүүл үеийн элементүүдийг агуулсан бөгөөд үйл явдал нь туурьлаг шинжтэй аж. Туурь, амьдралд тэр бүр тохиолддоггүй ер бус сонин үйл явдалд шүтсэн онцлогтойг “...**Өгүүллэгтэй харьцуулбал хурц зөрчил, хураангуй өгүүлэмж, үйл явдлын эргэлт бүхий уран /санаанд оромгүй эсрэг байдалд/ тайллаар ялгардаг богино хэмжээний хүүрнэл зохиолыг туурь гэнэ**”⁷ тодорхойлолтоос харж болох юм. Уг төрөл зүйл уран зохиолын түүхийн нэлээд эрт үед их дэлгэрч асан нь дундад зууны сүүл сэргэн мандалтын эхэн үеийн Италийн зохиолч Ж.Боккаччогийн арван өдрийн туурь буюу “Декамерон” хэмээх алдарт бүтээлийн жишээнээс харагддаг. Ингэхээр Ц.Дамбадоржийн “Толбо нуур” туужид түүхэн бодит хүмүүс, мөн болсон үйл явдлыг дүрсэлсний хувьд баримтат зохиол, дүрслэл өгүүлэмжийн хувьд туульсын ба туурийн уламжлалтай, жирийн хүмүүсийн дүрээс илүүгээр удирдагч баатруудын дүр голлон дүрслэгдсэн дундад зууны уламжлал нь давамгайлсан шинжтэй зохиол юм.

Гэтэл уг бүтээлээс 7 оны хойно бичсэн Ц.Дамдинсүрэнгийн “Гологдсон хүүхэн”⁸ туужийн гол дүрүүд: Цэрэн, Долингор, Мядаг, баян Болд, Дэжид, Ловон лам, хоньчин хүү Дамдин, түүний эх, хүү Данзан, Лувсан гэлэн, түшмэл На, Хуяг тайж, Цэрэнгийн нөхөр буюу “Хөсрий илүүр” хочит Буян цугаар эгэл жирийн хүмүүсийн дүр юм. Цэрэн хүүхний намтар гэдэх эл тууж өгүүлэмжийн хувьд ардын үлгэрийн уламжлалтай. Үлгэрийн гол баатар анхандаа их зовлон бэрхийг туулж аз жаргалд хүрдгийн адил Цэрэн хүүхэн ч төрмөгцөө гологдож, ад үзэгдэн, нас биед хүрмэгцээ “Хөсрий илүүр” Буянд богтлогдож хэдэн оныг зарагдан өнгөрүүлж, эцэст оргон зайлж, бичиг номд суралцан, ирсэн сайн цагийн авралаар эцэгтэйгээ уулзаж аз жаргалд хүрсэн сюжет нь үлгэрийн бодот уламжлал юм. Хэдий өгүүлэмж нь үлгэрийн уламжлалтай ч дүрслэл нь бодит амьдралаас үүтгэлтэй агаад эгэл хүмүүс дүрслэгдсэний хувьд шинэ цагийн реалист уран зохиолын үндэс суурийг үнэхээр тавьсан бүтээл юм.

Зохиолын гол дүр Цэрэнг “...**Жич мэргэн зурхайчаас даруй үхнэ гээд нэг ч амьтан хэрэглэхгүй байсан Цэрэн, төрснөөс хойш эцэг эхээ нэг ч айлгасангүй найм есөн нас хүрчээ. Энэ охиныг харин Болдын эхнэр гар хөлийн үзүүрт зарах сайн зарц болгон, зун бол хурга тугал хариулгаж, халуун наранд хатаана...**”⁹ гэх зэргээр бага насыг нь дүрсэлж, нас биед хүрсэн үеийг: “...**1923 он болоход Мядагийн хүүхэн Цэрэн 18 нас хүрч ухаан сэргэлэн, өнгө зүс сайтай, бичиг үсэг муухан төсөөлөх болсон ажээ...**”¹⁰ гэсэн нь цугаар эгэл хүний дүр, явдал бөгөөд ямар нэг үлгэрчилсэн хэтрүүлэггүй тухайн үеийн нийгмийн эгэл нэг гишүүний төлөөлөл дүр болжээ. Долингорыг “...**Энэ хүн бол гучаад настай, махлаг хөх царайтай, толгойд хир болсон хөх цууямбуу зангиджээ...**”, “...**50-аад нас хүртэл насан туршаар зовсон Долоодойн хоёрдугаар баяр нь энэ билээ. Долоодой Мядагийг мэнд сайн сууж байгаа гэхийг сонсож, эдүгээ хүүхэнтэйгээ уулзсанаар үл барам, Мядагтай бас уулзах болно гэж...**”¹¹ зэргээр дүрсэлсэн буй. Зохиолын эсрэг дүр баян Болдыг аман зохиолын эсрэг дүрийг дүрсэлдэг шиг хэт муухайчлан харуулаагүй байгаа нь сонирхол татна. Тухайлбал: “...**Баян Болдын нас нь дөчөөд, толгой нь халзан, гэдэс нь бүдүүн, сахал нь битүү, нүд нь улбар, зан**

⁷ Д.Галбаатар. (2012) “Туурь” Уран зохиолын нэвтэрхий толь. УБ. хуудас 362

⁸ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 6-38

⁹ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 15

¹⁰ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 32

¹¹ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 38

*нь төв боловч заль нь их бололтой. Чисчүүнээс дээш хувцас үл эдлэх бөгөөд сайн хувцасгүй...*¹² гэсэн хэсэг анхаарал татна. Манай уран зохиолд сүүлдээ баян хүнийг ихээхэн гоё ганган, юу ч хийдэггүй залхуу, идэмхий уумхай байдлаар харуулах хандлага их дэлгэрчээ. Уг дүрийн уламжлалыг хөгжүүлсэн өөр нэг дүр нь Ч.Лодойдамбын “Тунгалаг Тамир” романы баян Итгэлтийн дүр. Зохиолч Ц.Дамдинсүрэн Болдын дүрийг хэдий баян ч өмсөж эдлэхдээ гар татуу, зальтай байдлаар үзүүлсэн нь амьдралд ойрхон төдийгүй дүрийг хэт зохиомол байдлаар дүрсэлдэг дундад зууны үеийн дүрслэлийн уламжлалаас холдож, шинэ үеийн монгол уран зохиолын дүрийн санг шинэ дүр баяжуулжээ. Мөн зохиолын цаг хугацааг ч их тодорхойгоор “...1918 оны цагаан сар болж...”¹³ гэх ба “...1923 он болоход...”¹⁴ зэргээр бичсэн нь зохиолын үйл явдал, амьдрал байдлыг бодитой, үнэмшилтэй болгосон юм. Бодитчилох хандлагатай ч бас уран сайхны дүр дүрслэлийг орхигдуулалгүй “...Байдалд зохист намар цаг, сэтгэлд зохист яруу газар, Бэлэн далай хэмээх зөвлөн говь нутагт...”¹⁵ гэх байгалийн зураглал, баян Болд ба эхнэрийг: “...Түүний эхнэр Дэжид нас 40 хэр, ааш зан хурдан, үг хэл ширүүн, санаа сэтгэл сайнгүй, эд юманд харамч...”¹⁶ зэргээр дүрсэлсэн хөрөг дүрүүд хийгээд бусад олон дүрслэлээс харж болно.

Өнөөгийн уран зохиолын төвд зөвхөн хүн байраа олжээ. Энэ байр сууринд гурван замыг туулсан бөгөөд эртний туульсын зохиолд бурхан тэнгэрүүд төв байрнаа дэвшиж дүрслэгдэх ба хүн тэрхүү бурхан тэнгэрийн хайр хишгийг хүртэгч эсвэл гэсгээл цээрлэлийг хүлээгч маягаар дүрслэгдэж ирсэн буй. Хөгжлийн дараагийн шатанд хүн-байгаль, хүн-амьтны завсрын шинжтэй дүрүүд уран зохиолд дүрслэгдэж ирсэн бөгөөд хүний нийгэм хөгжихийн хэрээр урлаг уран зохиолын хөгжил улам бүр нарийсч нийгмийн амьдрал, хүний аж төрөл, тэдгээрийн учир зүй, холбоо хамаарал уруу гүнзгийрэн орж эдүгээгийн төлөв хандлага бий болж хүн уран зохиолын төв байрыг эзэлсэн билээ. Дундад зууны үеийн уран зохиолд ихэвчлэн баатар сайн эрс, хүчирхэг хаад ноёд, хувилгаан лам хутагтуудын дүр зонхилж ирсэн ба эгэл жирийн хүн, манай уран зохиолын хувьд гэвэл жирийн малчин ардын дүр уран зохиолын төв байранд дүрслэгдэх хүртлээ нэлээд урт удаан хугацааг туулж ХХ зууны 30-аад оныг хүрчээ.

Тийн явсаар эгэл жирийн хүн уран зохиолын төв байранд жинхэнэ утгаараа дүрслэгдсэн нь Ц.Дамдинсүрэнгийн “Гологдсон хүүхэн” туужийн баримт болж байна. Хэдийгээр “Гологдсон хүүхэн” тууж нь зарим алдаа дутагдалтай 1975 онд зохиолчийн өөрийнх нь дүгнэсэнчлэн “олон дутагдалтай анхны оролдлого зохиол”¹⁷ боловч дундад зууны үеийн уран зохиолын уламжлал болох туульс дүрслэлийн уламжлалыг даван гарч эгэл жирийн ардын дүрийг уран зохиолын төв байранд оруулж ирснээрээ цоо шинэ бүтээл болж чадсан билээ. Энэ нь уг туужийн хувьсгалт шинэ үзэл санааг илэрхийлсэн, хуучин нийгмийн гишүүдийг шүүмжилсэн, анхны уран сайхны тууж гэдгээс илүү нийт монголын уран зохиолын түүхийг алхам урагшлуулсан дэлхий нийтийн уран зохиолын чиг хандлагад өөрийн үндэстний уран зохиолыг нийцүүлсэн томоохон шинэчлэл хийсэн бүтээл гэж дүгнэх боломжтой юм.

Ном зүй

1. Батсуурь.Г. (2010) Удиртгал. УБ.
2. Батсуурь.Г. (2012) Ц.Дамдинсүрэнгийн яруу найргийн аман зохиолын уламжлал. УБ.
3. Гаадамба.Ш. (1989) Утга зохиолын онолын үндэс. УБ.
4. Галбаатар.Д. (2009) Монголын уран зохиолын онол түүхийн зангилаа асуудлууд. УБ.
5. Галбаатар.Д. (2012) Уран зохиолын нэвтэрхий толь. УБ.
6. Герасимович.Л.Г.(1965) Литература Монгольской Народной Республики (1921-1964 годов) МЛУ
7. Лувсанвандан.С. Жамсранжав.Г. Дашдэндэв.С.(1968) Монголын орчин үеийн уран зохиолын товч түүх. УБ.
8. Хүрэлбаатар.Л.(2008) Академич Цэндийн Дамдинсүрэн. дурсгалын түүвэр. УБ.
9. Цэдэв.Д. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. 1-р дэвтэр. УБ.
10. Цэдэв.Д.(1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. 2-р дэвтэр. УБ.
11. Лувсанвандан.С. Цэдэв.Д. Мөнх.Ц. Билигсайхан.Ч. Дашдорж.Д. (1985) Монголын орчин үеийн уран зохиолын түүх. УБ.
12. Пүрэвжав.Э.(2008) Их эрдэмтэн академич Цэндийн Дамдинсүрэн. УБ.
13. Энхбаяр.С. (2011) Утга зохиолын онол.УБ.

¹² Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 8

¹³ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 19

¹⁴ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 32

¹⁵ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 6

¹⁶ Ц.Дамдинсүрэн “Гологдсон хүүхэн” Д.Цэдэв. (1998) Цэндийн Дамдинсүрэн Бүрэн зохиол. УБ. хуудас 6-7

¹⁷ Э.Пүрэвжав (2008) “Үргэлжилсэн үгийн зохиол” Их эрдэмтэн академич Цэндийн Дамдинсүрэн. УБ. хуудас 67